

İHTİLAFIN MENŞELİ, KONUSU VE ÇEŞİTLERİ

Yrd. Doç. Dr. Zeki YILDIRIM

Bu yazımızda ihtilafın ne olduğunu, sebeplerini, hikmet ve çeşitlerini tarihi seyri içinde ele alıp, günümüze kadar akseden tesir ve sonuçlarını göstermeye çalışacağız. Acaba insanoğlu ihtilaf için mi yaratılmıştır, mutlaka ihtilafa düşmek mecburiyetinde midir? Tam bir ittifak mümkün müdür? İnsanlar ne zaman tek bir ümmet idiler? İlk defa hangi konuda ve neden ihtilaf edilmiştir? Ya da birlik ve beraberliğimizi hangi alanda ve nasıl sağlayabiliriz? İşte biz bu yazımızda bu gibi sorulara cevap arayacağız. Ancak konumuza geçmeden önce şunu belirtmeliyiz ki burada söz konusu edilen insanların düçar oldukları ihtilafdır. Yoksa Kur'ân'ın ilahi bir kaynaktan gelmiş olması ve insanları ulaştırmak istediği hedef konusunda kesinlikle bir ihtilaf ve tenakuz söz konusu değildir. Çünkü Kur'ân ilahi bir kelimadır¹. Buna mukabil insanların ahvali, yaratılışı, hedefleri, arzuları değişik ve farklı olduğu için onların görüş ve sözlerinde zorunlu olarak ihtilaf vardır².

İhtilaf, ittifak üzere bulunmamak, uyuşmamak demektir. İhtilaf, genelde bir delile dayandırılmış söz hakkında kullanılır. Hilaf ise, hakkında delil bulunmayan konulardaki uyuşmazlık demektir. Hilaftan maksat, muhaliflerin bir

---

⁴ Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Uyesi.

¹ Bkz, Nisa, 82.

² El-Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsir ve Kavâidühü*, Dârtü'n-Nefîs, 2. bsk, Beyrut, 1986, s. 196.

araya gelmemeleridir. İhtilaf ise, birbirlerinin çağdaşları olan muhaliflerin bir konuda çekişmeleri ve değişik görüşler ortaya koymalarıdır³.

İsfehaniye göre, ihtilaf ile muhalefet, bir kimsenin sözde, fiilde, diğerlerinden farklı bir yol tutması anlamındadır. Buna rağmen hilaf sözcüğü, daha ziyade zıtlık anlamına gelmektedir. Dolayısıyla görüş ayrılığı derin ve fazla olursa ihtilaf yerine “hılaf” lafzı kullanılır. Sözde ihtilafın vaki olması insanları çekişmeye, mücadele ve münakaşaya sürükler, ihtilaf birçok ayette bu manada zikredilmiştir⁴. Allah’ın inzal ettiğinin hilafına bir şey getirmek veya söylemek te ihtilafın kapsamına girer⁵. Lügat yönünden ihtilaf sözcüğüne, böylece kısaca değindikten sonra ihtilafın maddî ve manevî sebeplerine geçebiliriz.

İHTİLAFIN SEBEPLERİ

Her şeyin bir sebebi olduğu gibi, insanların ihtilafa düşmelerinin yani çeşitli alanlarda farklı düşünüp uyuşamamaları, meselelere değişik açılardan bakmak suretiyle kendilerine göre değerlendirmeler yapıp çelişkili yargı ve sonuçlara ulaşmalarının da tabiatıyla çeşitli sebepleri vardır. Hangi konuda ki ihtilafın zararlı olduğu ve bu nedenle yasaklandığı, hangisinin “rahmet” olarak algılanması gerektiğinin tespiti için farklılaşmanın psikolojik ve sosyolojik nedenlerinin irdelenmesi gerekir. Çünkü bir şeyin illet ve sebebini araştırmak, bir bakıma o şeyin hakikatini ortaya koymak anlamına gelir. Ayrıca çeşitli ihtilafların perde arkasını görüp tespit etmek, neden kaynaklandığını iyice araştırmak, ihtilafların azaltılmasına yardımcı olacağı gibi aynı zamanda toplumsal sorunların çözümüne de katkıda bulunabilir. Ayrıca ihtilaflara karşı tavrımızı belirlemek ve

³ Tehânevi, Muhammed Sabir el-Fârûki es-Sinnî, *Keşşâfû İstılâhâi'l-Funûn*, 1/483-484.

⁴ Bkz. Bakara 176,213,253; Âl-İ İmran, 19,55,105; Mâide, 48, En'am, 164; Enfâl, 42; Yûnus, 19,93, Hûd, 110,118; Nahl, 13,39,64,92; Meryem,37; Haoc, 69; Neml, 76; Rûm,32; Seode, 25; Zümer, 3,46; Fussilet, 45; Şûrâ, 10; Zuhruf, 63,65; Zâriyât, 8; Nebe, 1.3.

⁵ El-İsfehâni, Râgıb, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s.223-224, İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Neşri Edebi'l-Hevze, Kum, 1405/1984, IX/90 vd.

yanlış bir değerlendirme yapmamak için, önce ihtilafın sebep ve hikmetlerini ele almalıyız.

A- FITRÎ SEBEPLER:

Bedenî ve ruhî yapılar, kişiden kişiye değişen farklı özellikler gösterir. İnsanlar aynı tek kaynaktan (Adem ile Havva'dan) türemiş olmakla birlikte, her birinin taşıdığı bedenî ve ruhî vasıflar, bir diğerinden farklı karakter taşır.

İnsanlar arasında dış görünüşleri, fizyolojik yapıları, zekâları, tavırları mizaçları, duyguları, istidatları, değer sistemleri ve diğer kişilik özellikleri bakımından sayısız ayrılıklar vardır. İnsan bazı vasıfları bakımından hiç kimseye benzemez. Öyle ki, tek yumurta (özsu) ikizlerinin bile bedenî güç ve enerji benzerliği ancak bir noktaya kadardır⁶. İşte bunlara ferdî farklılıklar diyoruz.

Ferdî farklılıkları doğuran ilk sebep, yaratılıştaki ferdî farklılıklardır ve bunlar geniş ölçüde soya çekime bağlı ayrılıklardır. Ayrıca insanlar, yetiştirme tarzları ve geçmiş yaşantıları, görgüleri, tecrübeleri, bilgileri, hayatını büyük ölçüde yönlendiren alışkanlıkları, yakın çevrelerinden kazandıkları değer yargıları cihetinden de birbirlerinden farklıdırlar⁷.

Yine, doğuma bağlı dil, din, renk, ırk ve soy farklılıkları yanında genellikle sonradan çalışına ve gayretler neticesinde ortaya çıkan servet, makam ve mevki, sağlık ve sıhhat gibi çeşitli farklılıklar da ayrıca söz konusudur. Görüldüğü üzere ferdî farklılıkların birinci ve asıl kaynağı insan yaratılışında ve tabiatında mevcuttur. İşte bu ferdî farklılıklar, düşünce ve davranışlarda çeşitli ayrılıklar çıkaracak nitelikte olmakla birlikte, bunların pek çoğu, ortak faaliyet alanı içinde geçici olaylar olarak cereyan ederler. Çünkü, toplum hayatı, kültür muhtevası ve

⁶ Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 4. bsk. 1st-978, s.229-230.

⁷ Hökelekli, Hayati, *İnanç ve Mezhep Farklılıklarının Psikolojik ve Kültürel Temelleri*, s.25.

gruplaşmaların yardımıyla fertlerin birbirlerinden fazla ayrı yolları takip etmeleri önlenmektedir. Fakat yine de ferdi farklar tamamen ortadan kalkmamaktadır⁸.

İşte bundan dolayı insanların birbirlerine karşı muhalefet yapmaları ve farklı gruplar meydana getirmeleri, cibilliyetlerinin bir gereğidir. Fıtrat ve mizaçlarındaki farklılık, sonuçta onları ahlak, kemalât, iş yapma ve zihni kapasite bakımından da farklı kılmıştır. Hz. Peygamber bu hususta şöyle buyurmaktadır: “İnsanlar, altın ve gümüş madenleri gibi (farklı yaratılmışlar) dır”⁹. Yani onlar yaratılıştaki farklı oldukları gibi, Allah’ın feyzini kabul etmede ve birtakım şeyleri idrak etmede de müsavi değildirlir¹⁰. Konu ile ilgili başka bir hadis te şöyledir: “Dağın yerinden oynadığını işittiğiniz zaman tasdik ediniz; bir insanın ahlakını – temelden- değiştirdiğini duyarsanız, onu tasdik etmeyiniz, inanmayınız; çünkü o yine tabiatında olan şeye döner”¹¹. Her insan birtakım hasletler ve melekeler ile yaratılır ki, onların değişmesi ve izalesi mümkün değildir. İnsan, insan olarak kaldıkça, mutlaka o melekeler de devam eder¹². Bu cümleden olarak ayette şöyle buyurulmaktadır: “De ki; her biri aslı tabiatına göre hareket eder” (İsrâ, 84). Bu ayete göre, insanların ruhları (nefisleri), mahiyetleri itibariyle farklıdır. Fiillerinin ve durumlarının değişik olması da, cevherlerinin ve mahiyetlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bir önceki ayette de (İsra, 82) Kur’ân’ın, bazı insanlara nispetle şifa ve rahmet; diğer bazı kimselere nispetle de hüsrânı, horluğu ve hakirliği ifade ettiği bildirilmiştir¹³. İnsan tabiatında ilahi marifeti almaya müheyya melekî kuvvetler mevcut olduğu gibi; menhiyyata

⁸ Nirun, Nihat, *Sosyal Dinamik Bânye Analizi*, Ankara- 1959, s.53.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Dârü’l-Fikr, Beyrut, tsz, II/539; İbnü’d-Deybe, Abdurrahman, *Kitabü’l-Temyîz’l-Tayyib mine’l-Habîs*, Dârü’l-Kitabi’l-Arabiyye, Beyrut, tsz, s.182.

¹⁰ Dehlevi, Velîyyullah, *Hüccetullâhi’l-Bâliğa*, Dârü İhyâi’l-Ulûm, Beyrut, 1990, I/86 vd.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/443. Bu hadisle “Ahlakınızı güzelleştiriniz” veya “Ahlakı ilâhiyye ile ahlaklanınız” gibi emirler arasında bir tearuz yoktur. Bu konu için ayrıca bkz, Akseki, Ahmed Hamdi, *İslam Ahlakı*, sad: Ali Arslan Aydın, Nur Yayınları, 3.bsk, Ankara, tsz, s.32-33.

¹² Akseki, a.y., s.32.

¹³ Râzi, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *et-Tefsîrû’l-Kebîr (Mefûhû’l-Gayb)*, Matbaatü’l-Behiyyeti’l-Misriyye, Kahire, tsz, XXI/36

yönelik behimi kuvvetler ve istidatlar da mevcuttur¹⁴. Bütün bunlara ilaveten beşeriyet dil, renk, çevre, inanç cihetlerinden de birbirilerinden farklıdır¹⁵. İnsanların yetenek ve kabiliyetleri, diğer varlıklar gibi mahdut değildir. Onlar, içinde yaşadıkları şartlar çerçevesinde belirli kültürler meydana getirirler. Yeryüzünde halife olmaları sebebiyle, Allah adına hüküm vermek, eşyaya nüfuz etmek ve yaptıklarının hesabını vermekle sorumludurlar. Tabii ki herkes, maddi ve manevi gücü nispetinde yükümlüdür¹⁶. Söz konusu farklılıkların doğal sonucu olarak muhtelif topluluklar, milletler oluşmuştur. Bu hususu Kur'ân şöyle haber vermektedir: *“Ey insanlar! Hakikat biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi (sırf) birbirinizle tanışmanız için büyük büyük cemiyetlere, küçük küçük kabilelere ayırdık. Şüphesiz ki sizin Allah nezdinde en şerefliiniz takvaca en ileride olanınızdır. Hakikaten Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır”* (Hucurât,13). Oysa *“Eğer Allah dileseydi bütün insanları tek bir ümmet yapardı”* (Hûd,118).

İnsanların din, renk, inanç, yaratılış gibi farklı mizaçlarının yanında; zeka, servet, rızık, mevki ve sağlık gibi başlıca mülmeyyiz vasıfları da vardır¹⁷. İşte insanların birbirlerinden böyle farklı yanlarının bulunması, onların terakki etmeleri, ve hayırda birbirleriyle yarışmaları içindir¹⁸. İnsanoğlu bu nimet-külfet dengesi içinde sorumluluğunu müdrük olarak Allah'a kulluk edecek ve bunun tabii bir uzantısı olarak ta imtihanını kazanıp böylece Allah rızasına mazhar olacaktır. Çünkü insanların ve cinlerin yaratılmasındaki hikmet, Allah'a kulluktur¹⁹. Bu da netice de bir imtihanı gerektirir. Kur'ân bunu şu şekilde açıklar: *“(Ey Musa'nın, İsa'nın Muhammed'in ümmetleri!) sizden her biriniz için bir şeriat, bir yol tayin*

¹⁴ Dehlevi, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, 1/87 vd.

¹⁵ Bkz, Rum, 22.

¹⁶ Bkz, Bakara, 30,285; En'am, 165; A'raf, 69,74; Yunus, 14,73.

¹⁷ Bkz, En'am, 165; İsrâ, 21; Zuhuruf, 32.

¹⁸ Bkz, Bakara, 148; Mâide, 48.

¹⁹ Bkz, Zâriyât, 16.

ettik. Eğer Allah dileseydi (topumuzu aynı dine, kurala tabi) bir tek ümmet yapardı. Fakat O, size verdiği (muhtelif dinler dairesi)nde sizi imtihan etmek için (ayırdı)” (Mâide,48). Hz. Peygamberden de, bu ayeti teyit eden şöyle bir hadis rivayet edilmektedir: “Elest bezminde vaki olan mîsâk sırasında Hz. Adem insanların bir kısmını fakir, bir kısmını zengin, bazısını çirkin, bazısını güzel görünce, “Ey Rabbim! Ne olurdu kullarını eşit yaratsaydın” der. Cenab-ı Hak şu cevabı verir: “Ben, bana şükredilmesini istedim”²⁰.

Şu halde Allah tarafından fitratımıza yerleştirilen, mayamıza katılan ihtilafa düşme veya farklılaşma temayülünü, ancak fitratımızı değiştirerek ortadan kaldıracabiliriz²¹.

B- DİNİ SEBEPLER:

Dini nasların yapısında mevcut olan bazı hususlar ihtilafa yol açmaktadır. Allah'ın hikmetinin bir gereği olarak, Kur'an ve sünnet metinleri birden fazla manaya gelmektedir. Zaten Arap dilinde birtakım lafızların birçok manaya muhtemel olması, bilinen ve kabul edilen bir gerçektir. Âyet ve hadislerde bunun çok örnekleri vardır²². Muhakkik alimlerden Zerkeşi bu hikmete işaret ederek şöyle demektedir: “Bil ki Allah Teâlâ, şer-i hükümlerin delillerinin kat'i olmasını tensip buyurmamıştır. Bilakis mükelleflere kolaylık olsun diye çoğunu zanni kılmayı murat etmiştir. Mükelleflerin bir tek mezhebe bağlı kalmamaları için her meselede kat'i deliller ikame etmemiştir”²³.

Diğer yönden bazı hadislerin senet ve ravi yönünden sabit olup olmaması durumu da, ihtilafın nedenlerindedir. Çünkü bir müçtehidin delil olarak aldığı bir

²⁰ Ahmed b. Hanbel, a.e., V/135; Ayrıca bkz, Canan, İbrahim, *Sulh Çizgisi*, İzmir, 1991, s. 41 vd.

²¹ Batalyevsi, Ebu Muhammed İbnü's-Seyyid, *el-İnsâf bi Zikri Esbâbi'l-Hilâf*, Tah: Muhammed Rıdvan Dâye, Dâru'l-Fıkr, 3. bsk, Dımeşk, 1987, s.25-27.

²² Beyânüni, Ebu'l-Feth, *İhtilaftan Rahmete*, çev: Ebubekir Sifil. Risale Yayınları, İstanbul, 1989, s. 23-24.

²³ Beyânüni, a.e., s.26-27.

hadis, başka birine ulaşmamış olabilir. Yine mürsel hadislerin delil olup olmayacağı, vahit haberler ile amel edilip edilemeyeceği gibi²⁴, birtakım değerlendirmeler derin ihtilafların doğmasına vesile olmaktadır. Tearuz halindeymiş gibi görünen nassların arasını cem' etme veya birinin diğerine tercih edilme meselesi de, bu konuda birçok tartışmaya kaynaklık etmiştir²⁵. Keza bütün İslam alimleri Hz. Peygambere dinî konularda tabî olmanın gereği hususunda ittifak etmelerine rağmen, bazı hadislerin zayıf sayılması yahut bu hadislerin manalarının iyice anlaşılmasını veya birisinin delil olarak kabul ettiği hadisin başka birisi tarafından te'vil edilmesi gereğine inanılması gibi sebepler de ihtilafın artmasına vesile olmuşlardır²⁶. Ayrıca her mezhebin kendine göre tesbit ettiği usûl kaidelerini de burada zikretmek gerekir. Mesela İmam Malik'in "*Medine ehlinin görüşünü hüccet sayması*"²⁷ veya Ebu Hanife'nin "*meşhûmu Muhalifile*" amel etmemesi veya mutlak lafzın mukayyede hamledilmesine karşı çıkması gibi²⁸ farklı değerlendirmeler ihtilafa vesile olmuştur. Keza Kur'ân ve hadiste nasih mensuh var mıdır, yok mudur?²⁹ gibi tartışmalar da değişik görüşlere kaynaklık etmiştir. Bu meyanda farklı kıraatların da, itikadi ve hukuki sahada değişik içtihat

²⁴ Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 97-112. Geniş bilgi için ayrıca bkz, Koçkuzu Ali Osman, *Rivayet Ümlerinde Haber-ı Vahîlerin İtikat ve Teşri Yönünden Değeri*, D.İ.B.Y., Ankara, 1988, s. 58 vd.

²⁵ Dehlevî, *el-İnsâf fi Beyânî Esbâbi'l-İhtilâf*, Tah: Abdulfettâh Ebu Guddê, Dârü'n-Nefâis, 3. bks, Beyrut, 1986, s. 30 vd.

²⁶ Bkz. İbn Teymiyye, *Ref'ü'l-Melâm ani'l-Eimmetü'l-A'lâm*, el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. bsk, Beyrut 1390, s. 10. Alimlerin Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarını farklı değerlendirmelerinden dolayı ortaya çıkan ihtilaflar hakkında ayrıca geniş bilgi için bkz, İsa Abdulcelil, *Mâ lâ Yecâzu Fihü'l-Hilâfû Beyne'l-Müslümine*, Dârü'l-Beyân, Kuveyt, 1969, s. 62 vd.

²⁷ Kadî Adudiddin, Abdurrahman b. Ahmed, *Şerhü Muhtasari'l-Müntehâ li İbni'l-Hâcib*, Tas: Ahmed Râmiz, Matbaatü'l-Alem, İstanbul, 1307/1889, 1/131-132; Tilmisânî, Muhammed b. Ahmed, *Miftâhü'l-Vusul fi İlmî'l-Usûl*, el-Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Nijerya, tsz, s. 200; Hamidullah, Muhammed, *İslam Hukuku Etüdleri*, çev. Fuat Sezgin, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 89.

²⁸ Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *Usûlü's-Serahsî*, Tah: Ebu'l-Yefa el-Efgâni, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1973, 1/268; Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Kesfü'l-Esrâr Şerhü'l-Musannafti Ale'l-Menâr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut, 1986, 1/425.

²⁹ Batalyevsî, *el-İnsâf*, s. 197; Zerkânî, *Menâhül'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 3. bsk, Mısır, 1943, 11/71 vd; Yıldırım, Zeki, *Râzinin et-Tefsîrü'l-Kebirinde Fıkah Usûlü Uygulaması*, Erzurum, 1997, s. 270-286 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ve yorumlara yol açtığını biliyoruz³⁰. Ayrıca burada, insanların algılama kapasitelerinin ve zihni seviyelerinin farklı olmasının da dinî nasrların yorumunda değişik sonuçlar doğuracağını belirtmemiz gerekir.

C- TOPLUMSAL SEBEPLER:

Fertler, şahsi yetenekleri yanında, sosyal çevre ve sahip oldukları imkanlar sayesinde ancak belirli bir başarı gösterebilirler. Zaman ve mekanın şartları da bu konuda belirleyici bir rol oynar. Her dönemin ve her ortamın kendine özgü birtakım özellikleri vardır. Ortamda mevcut olan bu hususiyetler, kişilere psikolojik ve sosyolojik açıdan tesir ederler. Onun için “kişi şahsiyetiyle cemiyeti temsil eder” diyoruz. Çünkü fert, içinde bulunduğu kültürel çevrenin, görenek, gelenek ve değerler sisteminin, kendisine uygulanan eğitim metotlarının etkisi altında, kendine özgü bir şahsiyet geliştirir.

Toplum, çeşitli gruplardan oluşur. Belirli sosyal gruplar içerisinde ise belirli davranış örnekleri görülmektedir. Bu olaya “grup davranışı” adı verilir. Dolayısıyla grup davranışı, bir grubun çehresidir. Farklı gruplarda, çok farklı, değişik şekil ve niteliklerde davranışlar bulunmaktadır. Bunlar da grubun içinde bulunduğu bütünün kültür muhtevalarına göre tayin edilmektedir. Adetler örfler, ananeler, kaideler, görenekler ve kıymet hükümleri kültür kalıpları olarak bir yönden ferdin kendi tutumlarını, diğer yönden de grup davranışlarını meydana getirirler. Bu açıdan bakıldığında her grubun, kendisine ait davranış örneklerinin toplamına sahip olduğu görülür³¹.

Bir milletin geçinişi ve yaşadığı önemli toplumsal olaylar da ister istemez ferdi etki altına alır. İlim ve düşünce hayatında kalıcı izler bırakır. Tabii afetler, harpler ve anarşi gibi toplumu derinden sarsan olaylar, değişik fikir ve

³⁰ Geniş bilgi için bkz, Yıldırım, Zeki, *Kıraat Farklılıklarının Hukuki Âyetlerin Tefsirindeki Rolü*, Erzurum, 1990, s. 47 vd. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

³¹ Nirun Nihat, *Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, s. 53.

düşüncelerin ortaya atılmasına ortam hazırlayarak çeşitli beynelmilel ihtilafların çıkmasına vesile olurlar. Yine her ferdin vatanını ve milli menfaatini sevmesi de, ihtilafların belirli nedenlerindedir.

Tarihi perspektiften baktığımızda, başa geçme ve devleti idare etme arzusunun günümüze kadar akseden derin yaralar açtığına ve ihtilaflara çanak tuttuğuna da şahit oluruz. Siyaset etme dediğimiz bu istek, günümüzde de toplumları etkilemekte maddi ve manevi boyutlarıyla tefrika ve cadı kazanı görünümünü vermektedir. Dolayısıyla bazı ihtilafların menşei de siyasettir diyebiliriz.

Yukarıda söz konusu edilen dinî ihtilaf sebeplerinin ardından konunun daha iyi anlaşılabilmesi için birkaç örnek vermek gerekir. Mesela bazı âyetlerin manaları gayet açık iken, bazıları, lafızlarının birçok manaya ihtimalli olması nedeniyle manaları kapalıdır. Mesela “Boşanmış kadınlar üç “kur” bekleyip kendilerini gözetirler” (Bakara,228) âyetindeki “kur” kelimesinin hem “Temizlik” hem de “hayz” manasına geldiği malumdur. Buna mukabil “Kadınlara yaklaşmamaya yemin edenler için ancak dört ay bekleme (hakkı) vardır” (Bakara,226) âyetindeki “dört ay” lafzı sarahaten bir mana taşıdığından³² burada ihtilafa mahal yoktur. Çünkü ihtimalli olmayan bu gibi hass³³ lafızlar selef tarafından te’vil edilmemiştir. Ancak lafzın birden fazla manaya ihtimalli olması içtihadın yapılmasını gerektirir³⁴. Durum böyle olunca ilk âyetteki “kur” lafzının

³² Tahâvi, Ebu Ca’fer Ahmed b. Muhammed, *Muhtasarü İhtilafl’i-Ülemâ*, Tah: Abdullah Nezir Ahmed, Darü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrut, 1996, II/385-386, (İhtisar eden: Ebubekir el Cessâs); Serâhsî, *Usûl*, I/128; Neseî, *Kesfü'l-Esrâr*, I/32-33.

³³ Usûl alimleri Kur'an'daki lafızları birçok yönden değerlendirmeye tabi tutup, onları “hass. âmî, müsterek, hakikat, mecaz” gibi kısımlara ayırmışlardır. Hass. “Tek manaya delalet etmesi için vaz’edilen lafızdır” Buna göre, açıkça sadece bir manaya gelen kelimeler bass’tır. Özel isimler, cins isimler, sayı isimleri, emir ve nehiy kipleri gibi.. Bkz. Râzî, *el-Kâşif an Usûl’i-d-Delâil ve Fusûl’i-l-İte*, tah. A.Hicâzî es-Sekâ, Dârü'l-Cil, I. bsk. Beyrut, 1992, s.37. Diğer tarifler için bkz. Serâhsî, *a.e.*, I, 24-25; Neseî, *a.e.*, I, 26; Mola Husrev, *Mir’atu'l-Usûl fi Şerhi Mirkat’i-l-Yusûl*, Matbaay-ı Osmaniyeye, İst, 1317, s.39-40.

³⁴ Cessâs, Ebubekir er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, Tah: M. es-Sadık Kemhâvi, Dârü l-Hyâi’r-Turâsî-l-Arabîyye, Beyrut, 1985, II/55-56; Zeydan, Abdülkerim, *Fıkıh Usûlû*, çev: Ruhi Özcan, İstanbul, 1993, s.261 vd.

yorumunda tabii ki görüşler çoğalacaktır. Çünkü iki zıt manadan birini tercih etmek ve sebeplerini açıklamak durumundasınız. İşte bazı ayetlerin bu şekilde birçok manaya ihtimalli olması, Cenab-ı Hakkın bir hikmetinin gereğidir. Yüce Allah bununla bir yandan insanlara bir genişlik murad ederken, diğer taraftan ayet ve hadislerden istinbat etme ve sonuçlarıyla amel etmede, insan aklının önüne çeşitli alanları açmıştır³⁵. Bu yüzden dinî hükümlerin delillerinin bir çoğunun “zanni” olması, biz mükelleflere bir kolaylıktır.

Çeşitli vesilelerle Asr-ı Saadette sahabi arasında da kendi şahsi ahvalleri ve farklı değerlendirme yapmalarının sonucu birtakım ihtilaflar zuhur etmiştir. Mesela, iki sahabi sefere çıkmıştı, namaz vakti girdi, ancak yanlarında su yoktu. Temiz bir toprakla teyemmüm edip namaz kıldılar. Ancak vakit henüz geçmemişti ki su buldular. Biri abdest alıp namazı iade etti. Diğeri namazı iade etmedi. Daha sonra durumu Hz. Peygambere anlattılar. Hz. Peygamber de namazı tekrar iade etmeyene hitaben, “Sünnete uygun hareket ettin, namazın ecrini alacaksın” derken, abdest alıp namazını yeniden kılanı da: “Sana da iki ecir vardır” buyurdu³⁶.

Ashabtan ikinci misalimiz ise şöyle: Hz. Peygamber (s.a.v) Ahzab gününde arkadaşlarına şöyle buyurdu: “Sizden biriniz Beni Kureyzaya varmadan ikinci namazını kılmasın” Oraya henüz varmadan ikinci namazının vakti geldi. Orada bulunan ashab ihtilaf ederek ikiye ayrıldı. Bir kısmı “oraya varmadıkça ikinci namazını kılmayalım” derken, diğerleri “bilakis namazı kılalım. Hz. Peygamberin maksadı bu değildi. Beni Kureyzaya çabuk varmamızı kastederek böyle buyurdu.”

³⁵ Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, Tah: Ahmed Muhamed Şakir, Kahire, 1979, s.562.

³⁶ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkilîn an Rabbi'l-Alemîne*, Tah: Taha Abdurrauf Sa'd, Dârü'l-Ceyl, Beyrut, 1973, 1/204; Beyânüni, *İhtilaflar Rahmete*, s.28; Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989, s.77.

diyerek onlara muhalefet ettiler. Sonra durum Hz. Peygambere arz edildi. O da, her iki tarafı tasdik etti³⁷.

Bu olaydan anlaşılan şudur: Hz. Peygamber kendisinden varit olan bu sözün anlaşılması hususundaki ihtilafa muvafakat vermiştir. Onlardan bir kısmı O'nun sözünü, te'vile sapmadan ve iştirildiğinde hemen anlaşılan zahiri yönüyle hareket ederek ikinci namazını geri bıraktılar. Diğerleri ise, sözün hemen anlaşılan yönüyle amel etmeyip, Hz. Peygamber'in bu sözden maksadının ne olduğunu anlamaya yönelik bir değerlendirme yaparak ikinci namazını vaktinde kılmışlardır. Sahabi bazı Kur'ân lafızlarının yorumunda da ihtilaf etmişlerdir. Mesela Nisa 12. Ayette geçen "Kelâle" lafzının anlamı konusunda Hz. Ebubekir şöyle demiştir: "Kelâle, ölenin ebeveyni ile çocukları dışındaki akrabalarıdır"³⁸. Hz. Ebubekir genel kabul gören bu değerlendirmesinden sonra şöyle demiştir: "Ben bu sözü kendi reyimle söyledim, doğru ise Allah'tan, yanlış ise benden ve şeytandandır"³⁹. Eğer sahabi, bu tür hükmü açık olmayan meseleler üzerinde kafa yormamış olsalar, şöyle ya da böyle hükümler hakkında söz etmeselerdi, daha doğrusu ihtilaf etmeselerdi, kendilerinden sonra gelecek nesiller için içtihat kapısı açılmış olmayacaktı. Çünkü ihtilafı yeren deliller vardır⁴⁰. İşte diğer konularda olduğu gibi içtihat meselesinde de, sahabi Hz. Peygamberi örnek alarak içtihat yapmış, bu da, fer'i meselelerde ihtilaf etmelerine zemin hazırlamıştır.

³⁷ Buhâri, Megâzi, 33; Müslim, Cihad, 69; Ayrıca bkz, Askalâni, İbn Hacer, *Fethü'l-Bâri bi Şerhi'l-Buhâri*, Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Kahire, VIII/412.

³⁸ Râzi, *Mefûâh*, IX/221-222; Kurtubi, Muhammed b. Ahmed b. Ebubekir, *el-Câmiü lî Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, V/51-52; İbnü'l-Kayyim, *İ'lâmü'l-Muvakkûn*, I/204; Nadiye Şerif, el-Ümri, *İçtihadü'r-Resûl*, Müessesetü'r-Risâle, 4. bsk, Beyrut, 1987, s. 224-225.

³⁹ Zemahşeri, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki'r-Tenzül ve Uyûni'l-Ekâvül fi Vucûhi'l-Te'vül*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, tsz, I/510; Râzi, *el-Mahsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkh*, Tah: Taha Câbir Feyyaz el-Alevâni, Müessesetü'r-Risâle, 2. bsk, Beyrut, 1992, VI/50-51; İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azim*, Dârü lhyâi'l-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1969, I/470.

⁴⁰ Şâtibi, Ebu İshak İbrahim, b. Musa, *el-Muvâfakât*, Çev: Mehmet Erdoğan, İz Yayınları, İstanbul, 1990, I/470.

Netice itibariyle sahabî arasındaki benzer ihtilaflar, ülemaya da yansımıştır. Müçtehitler çoğu zaman sahabî arasında vücut bulan farklı görüşlerden birini tercih etmek durumundadırlar. Çünkü sahabî, hem Kur'ân⁴¹ ve hem de Hz. Peygamber tarafından övülmüştür⁴².

Söz konusu edilen bu tip ihtilaflar, "Fırka fırka olup dinlerini parçalayanlarla senin hiçbir ilişiğin olamaz" (En'am,159) ayetiyle ifade edilen nehyedilmiş ihtilaf cinsinden değildir. Çünkü dinde ayrılığa düşenler, heva ve heveslerine tabi oldukları için firkalara ayrıldılar; Her grup, kendilerine göre farklı fikirler üretip, dini konularda ki ihtilafı derinleştirdiler. Bunun sonucunda da İslam Tarihi'nde derin yaralar açan ayrılığa düştüler. Halbuki sahabînin dini hükümler konusundaki ihtilafı ayrılığa neden olmamıştır. Çünkü onlar dinden ayrılmamış ve firkalara bölünmemişlerdir. Aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen birbirlerine karşı sevgi ve saygı besler, hayırhahlık göstererek aralarındaki İslam kardeşliğini ayakta tutmuşlardır. Dolayısıyla İslam'da ortaya çıkan ve alimlerin hakkında ihtilafa düştükleri herhangi bir mesele, eğer ümmet arasında kin, buğz, haset, düşmanlık ve ayrılığa sebep olmamışsa onun İslami meselelerden olduğunu anlarız⁴³. Fıkhi ihtilaflar ilmi ve ameli hayatın bir gerçeği olarak Hz. Peygamberin içtihadından sonra da devam etmiştir. Çünkü hayatın akışı içinde ihtilafın olmaması düşünülemez. Herkes kendi gücüne göre ihtimallerden birini tercih ederek Kur'ân ve sünnetten hüküm istinbat eder. Hüküm çıkarma, ehliyetli müçtehidlerin görevidir ve çok şerefli bir iştir. Onun için şartlarına riayet edilerek yapılan bir içtihad, sonucu ne olursa olsun ibadet hükmündedir. Bu yüzden de isabet edemeyen müçtehide bir sevap verilmektedir. İçtihadı ehil olmayan birinin

⁴¹ Bkz, Tevbe, 100,117; Nahl,110; Haşr, 8,9.

⁴² Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Amma İstehere Mine'l-Ehâdisi ala Eİsnetü'n-Nâs*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 3 bsk, Beyrut, 1351/1932, I/132.

⁴³ Şâtibi, *el-Muvâfakât*, IV/184-185.

bu işi yapmaya kalkışması ise yasaktır⁴⁴. Müçtehitler de ehliyet ve ilmi kudret bakımından birbirlerinden farklıdır, onlar da kendi aralarında birtakım derecelendirmeye tabi tutulmuşlardır⁴⁵.

Meşhur alim Batalyevsi, ihtilafların genelde sekiz sebepten dolayı meydana geldiğini şöyle açıklar:

1. Lafız ve manaların müsterekliği,
2. Kelimenin hakiki ve mecazî anlamda kullanılması,
3. İfrad ve terkiib: bir konu ile ilgili ayetlerin bir kısmının ele alınıp diğerlerinin göz ardı edilmesi,
4. Husus-umum: hükümün umum veya husus ifade emesi,
5. Rivayet ve nakil meselesi: zayıf hadislerin hüccet olup olamayacağı hususu yahut vahit haberle amel edilip edilemeyeceği gibi problemler,
6. Nass olmayan bir konuda içtihat yapılması,
7. Nasih-Mensuh problemi,
8. İbadet ve genişlik⁴⁶.

HZ. PEYGAMBER (SAV) DEN SONRA VAKİ OLAN İLK İHTİLAFLAR

İlk ihtilafı ortaya koyan İblistir. Hz. Adem (as) e secde etmesi emredildi. Meleklerin hepsi secde ettiği halde, İblis dayattı, kendisinin ateşten yaratıldığı için Ademden üstün olduğunu ileri sürdü⁴⁷. Böylece başlayan ihtilaflar, peygamberler tarafından yasaklanmasına rağmen Hz. Peygamber zamanına kadar şu veya bu ölçüde değişik sahalarda devam etti. Nihayet Hz. Peygamberin saadet asrı geldi. O dünyayı şerefliendirdi. Getirdiği ilahi mesaj vasıtasıyla ihtilafları, zulmü, cehalet ve

⁴⁴ Askalâni, *Fethü'l-Bâri*, XVII/83.

⁴⁵ Karaman, Hayrettin, *Fıkah Usûl*, İrfan Yayınevi, 2. bsk, İstanbul, 1967, s. 36 vd.

⁴⁶ Batalyevsi, *el-İnsâf*, s. 33.

⁴⁷ Bkz. A'raf, 12; Geniş bilgi için bkz. Nasirüddin İbn Hanbeli, *İstihrâcü'l-Cidâli, Mine'l-Kur'âni'l-Kerim*, Ngr: M.Emin Deme, Dâru'l-hyâi't-Türâsi'l-Arabi. Beyrut, 1970, II/43 (Mecmuatü'r-Resâli'l-Müniriyyenin üçüncü risalesi).

adaveti ortadan kaldırdı. İnsanları bir nur mihveri etrafında birleştirdi, kardeşliği tesis etti. Kendine muhtaç insanlığı huzur ve saadetin doruğuna ulaştırdı. Öyle ki, içinde nifak besleyenler hariç bütün Müslümanlar dini esaslarda aynı minval ve aynı düşüncede müttefik oldular. Hz. Peygamberin irtihalinden sonra zuhur eden ilk ihtilaf ise, onun ölüp ölmediği konusundadır. Bir kısım Müslümanlar Hz. Peygamberin ölmediğini, Hz. İsa gibi "göğe çekildiğini" zannettiler. Bu ihtilaf, Hz. Ebubekir'in "*Muhakkak sende öleceksin habibim*" (Zümer,30) ayetini okumasıyla son buldu. Bundan sonra Hz. Peygamberin nereye defnedileceği ihtilafı çıktı. Bu sorun da, Hz. Ebubekir'in "*Nebiler ruhlarını teslim ettikleri yerde defnedilirler*" rivayetiyle çözüldü. Böylece Hz. Peygamber Medine'ye defnedildi⁴⁸. Sonraları hilafet sorununu, zekat vermeyenlere karşı yapılması gereken muamele, Hz. Osman dönemindeki birtakım problemler, keza Hz. Ali dönemindeki "*cemel vakası*", "*sıff'ın savaşı*" gibi izleri bugüne kadar silinemeyen ihtilaflar ortaya çıkmıştı⁴⁹. Ayrıca Asr-ı saadetten uzaklaştıkça ihtilaflar çoğaldı. Çünkü İslam coğrafyası çok genişlemiş ve bunun tabii bir sonucu olarak da ziraat, ticaret, zanaat ve kültür hayatında büyük fark ve inkişaf meydana gelmişti. Ayrıca hukuki olayların çoğalması ihtilaf ve anlaşmazlıkların artmasına yol açmış, yavaş yavaş örf ve adetler de değişime uğramıştır. Bu nedenlerle alimler her gün yeni problemlerle karşılaştıkları için yeni içtihatlarında bulundular. Bu da, ihtilafların çoğalmasına neden olmuştu⁵⁰.

İHTİLAFIN ÇEŞİTLERİ

A-DİNİ VE İTİKADİ İHTİLAFLAR:

Dinin esasları ve itikadi prensipleri kesin delillere dayandığı için bu konudaki ihtilaflar her bakımdan tehlikeli ve yasaktır. Hattabi, ihtilafı üçe ayırır:

⁴⁸ Köksal, M. Asım, *İslam Tarihi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1987, XVI

⁴⁹ El-Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkabir b. Tabir, *el-Farku Beyn*
Abdulhamid, Dâru'l Ma'rife, Beyrut, tsz. s.14-17; Ayrıca bkz.
Abdulkerim, *el-Müel ve'n-Nihal*, Dâru'l-Ma'rife, 2. bsk, Beyrut, 197

⁵⁰ Emin Ahmed, *Fecrü'l-İslam*, Çev: Ahmet Serdaroğlu, Gaye Matba

1. Allah'ın varlığı ve birliği hususundaki ihtilaf, bu her yönüyle küfürdür.

2. Allah'ın sıfatları ve meşietinin yorumunda görülen ihtilafır ki bunların inkârı bid'attır.

3. Birtakım manalara muhtemel fur'u ahkâmında haklı sebeplerden kaynaklanan ihtilafır ki, Allah bunu ümmete rahmet ve lütuf kılmış, Hz. Peygamber de bunu te'yid etmiştir⁵¹.

Bütün peygamberlerin ittifak ettikleri dinin aslı birdir. Hz. Ademden beri dinin itikadi esaslarında bir değişiklik yoktur. Hepsı Allah'ın vahdaniyeti, noksan sıfatlardan beri, kemal sıfatlarıyla muttasıf, ibadete layık olduğunda ittifak etmişlerdir. Keza temizlik, namaz, zekat, oruç ve hacc gibi ibadetlerin esasında aynı şeyleri tebliğ etmişlerdir. Dinler arasındaki ihtilaflar ise sadece teferruat ve bu işin şekillerindedir⁵². Birtakım hikmet ve maslahatlar sebebiyle peygamberlerin şariatları farklı farklı olmuştur. Onun için dinin aslını, ihtilafın sebeplerini bilen kimse, dinlerin temel esaslarında bir değişiklik bulamaz⁵³.

Birliğe, dayanışmaya zıt olan ihtilaf ve tefrika, fertleri birbirine düşürüp, düşman ettiği, vuruşmaya, kıtale, muhacerete sebep olduğu için şiddetle yasaklanmıştır. Buna mukabil Müslümanları, ittifak ve birleşmeye yönelik her türlü söz ve fiil de teşvik edilmiştir. İhtilaf ve tefrikanın en büyük nedeni olan kin, buğz, haset, menfaat, nefret gibi kötü hasletlere de dikkat çekilmiş, hararetle birlik çağrısı yapılmıştır⁵⁴. Hz. Peygamber de, "*Cemaat olunuz; çünkü Allah'ın yardım ve musreti cemaatle beraberdir*"⁵⁵ buyurmuştur. Diğer bir hadis ise şöyledir:

⁵¹ Aclûni, *Kesfû'l-Hafû*, 1/65.

⁵² Dehlevî, *Hüccetü'l-Lâhî'l-Bâlüğa*, 1/255.

⁵³ Dehevi, *a.e.*, 1/261.

⁵⁴ Bkz, Âl-i İmran, 19,105; Nisa, 114; Enfal, 1,46; Câsiye, 17; Hucurat, 10; Beyyine, 4,5.

⁵⁵ Tirmizi, Fiten, 7.

“Cemaat, rahmet, ayrılık ise azaptır”⁵⁶. Birlik beraberlik bu derecede önemsendirken onun zıddı olan bölünme ve tefrika da çok zemmedilmiştir. Öyle ki, Hz. Peygamber, kim olursa olsun cemaati bölmek isteyen kişinin boynunun vurulmasını istemiştir⁵⁷. Dolayısıyla tarihte Müslümanların maruz kaldığı en büyük bela ve musibet, dini konulardaki ihtilaf ve onun sebep olduğu tefrikadır. Çünkü eğer, alimler, idareciler, emirler ve meşayih arasına tefrika girerse, o cemiyet kolay kolay iflah olmaz. Onun için uhuvvet ve tesanüde önem verme, Ehl-i Sünnetin en büyük prensiplerinden biridir, belki de en önemli prensibidir. Bu cümleden olarak icma, kitap ve sünnetten sonra üçüncü hüccet olarak kabul edilmiştir⁵⁸. Çünkü bu ümmetin dalalette bir araya gelmeyeceği malumdur⁵⁹. İslam ümmeti, işte bu vasfı ve vahdet şuuruyla Hz. Peygamberden sonra itikadi konularda vuku bulan birtakım ihtilafı ve bunların tabii bir uzantısı olan fitnelere, fesatlara, sünnete sarılarak karşı koyabilmiş ve böylece geleceğini kurtarmıştır. Resul-i Ekrem efendimiz tefrikanın vahameti hususunda ilginç haberler vermiştir: “Yahudiler yetmiş bir, Hristiyanlar yetmiş iki, ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır”⁶⁰. Diğer bir rivayette ise, “Benim ve ashabımın yolunu birlikte izleyenler hariç, onların –yetmiş üç fırkanın- hepsi ateştedir”⁶¹ buyurmuştur. Kalam alimi İsfarayinî, bu hadisi zikrettikten sonra yetmiş üç fırkayı teker teker sayarak bu konudaki görüşlerini serdetmiştir⁶².

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/278.

⁵⁷ Nesai, Tahrim, Beyrut, 1930, VII/92-93. (Suyuti ve Sindi şerhiyle beraber); Davutoğlu, Ahmed, *Sahih Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1978, IX/23-24.

⁵⁸ Râzi, *el-Mahsûl*, IV/205 vd.

⁵⁹ İbn Teymiyye, Takiyuddin, *Hüfü't-Ümme fî'l-İbâdât*, II/116-117 (Mecmuatü'r-Resâli'l-Müniriyye'nin altıncı risalesi)

⁶⁰ Suyûtî, Celaleddin, *el-Cümü's-Sağır fî Ehâdisi'l-Beyri'n-Nezir*, Mustafa el-Bâbi el-Halebi, 4. bsk, Mısır, 1954, I/48; Aclûni, *Keşfü'l-Hafâ*, I/49.

⁶¹ Aclûni, *a.e.*, I/150-151; Ayrıca bkz, Suyûtî, *a.e.*, I/151; Bazıları bu hadisin senesinde zayftlık olduğunu ileri sürerek sahih olmadığını dolayısıyla da hüccet olarak kabul edilemeyeceğini belirtirler. Diğer bir kısım ülema ise, bu hadisin müteaddit yollardan varit olmasına ilaveten ayrıca birçok sahâbi tarafından rivayet edilerek kuvvet kazandığını, bu sebeple de kendisiyle amel edileceğini ileri sürerler. (bkz, Aclûni, *a.e.*, I/149-151)

⁶² el-Bağdadi, *el-Fark*, s.11-27.

Yukarda sözü edilen ve yetmiş üç fırkayla neticelenecek olan, dinin özündeki ihtilafıdır. Bunların dışındaki ihtilaflar doğal sayılmalıdır. Çünkü ihtilaf, Allah'ın bir toplum yasasıdır. Bunun pek çok yararı vardır. Toplumun ilerlemesinin kamçısı, ihtilaf ve münafesedir yani rekabettir. Fakat ihtilaf dünya işlerinde olmalıdır. Dinde ihtilafın olmaması lazımdır. Allah, dini, insanları bölünmeden korumak, dost ve kardeş yapmak için göndermiştir⁶³. Dindeki ihtilaf bölünmelere, savaflara yol açar. Dinde meydana gelen ihtilaflar ise, insanların dini istedikleri gibi yorumlamalarından doğmuştur. Dinin özünde birleşenler ihtilaftan tefrikadan korunurlar. İşte bu kimseler, Allah'ın rahmet ettiği, acıyıp koruduğu, dinin ruhuna bağlı temiz insanlardır. Dinin özünden ayrılıp ihtilafa düşenler dini bozdukları için ceहनemi hak ederler⁶⁴. Çünkü Allah Tealânın "*Hepiniz toptan sınımsız Allah'ın ipine sarılınız ve parçalanmayınız*" (Al-i İmran,103) buyruğu, din hususunda ihtilaf etmekten nehyetmiştir. Çünkü hak ancak tektir, onun dışındakiler ise, cehalet ve sapıklıktır. Durum böyle olunca, buradaki yasak edilenin din konusundaki ihtilaf olması gerekir. Nitekim Allah (cc) "*Artık haktan sonra sapıklıktan başka ne kalır?*" sözüyle de buna işaret etmiştir. Bu nehiy aynı zamanda Müslümanlar arasında muhabbeti yok edip ayrılığa sebebiyet veren ve onları birbirine düşman eden her şeyi içine alır⁶⁵.

B-FIKHİ İHTİLAF

Hakkında nass veya icma bulunmayan fer'i ahkam ile ilgili ihtilaflardır⁶⁶. Bu tip ihtilaflar genellikle hakkında kesin nass bulunmayan dinî meselelerde

⁶³ "Din, akıl sahiplerini, kendi istek ve arzularıyla hayra götüren ilahi bir kanundur.Bkz, Beyâzi, *İşâratü'l-Merâm*, İstanbul, 1928, s.28.

⁶⁴ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1985, IV/360.

⁶⁵ Râzi, *Mefâtih*, VIII/173-174.

⁶⁶ Allah'ın kitabında veya Peygamberin lisanında açık bir hüküm bulunan konularda ihtilaf etmek helal değildir. (bkz, Şâfiî, *er-Risâle*, s.560).

yapılmasına cevaz verilen ihtilaflardan oluşur⁶⁷. Şu halde hakkında kesin bir delil bulunan dinî hükümlerde içtihat yapılamaz ve bunlarda ihtilaf da edilemez. İhtilafın cari ve muteber olduğu konularda müçtehit hata ederse, ele aldığı konunun delilinin kesin olmaması hasebiyle mazur ve içtihadında ecir ve sevap alır⁶⁸. Ayrıca nassların bulunduğu yerlerde ise onları, anlamak, sözlerin maksat ve medlullerini tayin etmek, usul ve yolları ile de içtihat yapılır. Mesela lafızların delaletleri, ammin tahsis edilmiş olup olmadığı, müsterekten muradın ne olduğu, delalet bakımından gizli kalan mücmel, müşkil lafızların manalarının araştırılması ve tearuz halinde tercihte bulunmak vb. gibi konular, içtihadın kapsamına⁶⁹ girdiğinden, ihtilafın da yoğunlaştığı konulardır. Kısaca dinî mahiyette olup, delili zanni bulunan her meselede içtihat yapılabilir⁷⁰ ki bunlar aynı zamanda kaçınılmaz olarak ihtilafların yoğunlaştığı alanlardır. İşte alimler yoruma açık olan bu konularda bütün cehd ve gayretlerini sarf ederek araştırır, konuyu inceler, neticede bir karara varırlar. Görüşlerini savunur, delillerini ortaya koyarlar ama hiçbir zaman kendi görüşlerinde ısrar ve iddiada bulunmazlar⁷¹.

Müteahhirin ülema ise, bu ihtilafları bir araya toplayarak değerlendirmiş, mukayeseler yapmışlardır. Bu ihtilafların kaynaklarına inildiğinde, hayatın idamesi için gerekli ve kaçınılmaz oldukları görülmüştür. Üstelik bu gibi ihtilaflarda ümmet mozayigini zedeleyici bir durum da söz konusu değildir. Aksine bu ihtilaflar, asırlarca ilmi ortama bir canlılık kazandırmıştır. Dolayısıyla içtihat konusu olan bir meselede ihtilafa düşmek yasaklanmamış ve faydalı olan ihtilaf nevindedir. Kıyas yapanlardan her biri o meselenin muhtemel olduğu bir manayı alır ve buna dair

⁶⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, Dâru'ş-Şa'b, Mısır, 1968, IV/203; Râzi, *el-Mahsûl*, VI/27; Urmevî, Siracüddin Mahmud b. Ebibekr, *et-Tahsîl Mine'l-Mahsûl*, Tah: Abdulhamit Ebu Zeyd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1988, II/288; el-Hudari, *Usûlü'l-Fıkh*, el-Mektebetü'l-Ticariyyeti'l-Kübra, Mısır, 1969, s. 369.

⁶⁸ Râzi, *el-Mahsûl*, a.y; Urmevî, *a.e.*, II/291.

⁶⁹ Karaman, Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihad*, D.İ.B.Y, Ankara, 1975, s.22.

⁷⁰ Şevkâni, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakki min İlimi'l-Usûl*, Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Mısır, 1973, s.250.

⁷¹ el-Bağdadi, *el-Fark*, s.9-10.

delil de bulursa bu tarzda elde edilen hükümler zararlı ve mahzurlu sayılmaz. Çünkü bu takdirde Kitabın nassına, sabit sünnete ve icmaya muhalefet edilmesi gibi bir durum söz konusu değildir⁷².

Fıkhi ve ilmi ihtilaflar hakkında Ömer b. Abdülaziz şöyle demiştir: “Hz. Peygamberin ashabi ihtilaf etmeselerdi üzülürdüm. Çünkü bir kişinin sözü insanlara zorluk ve darlık getirir. Ashab kendilerine uyulan imamlardır. Onlardan herhangi birinin görüşünü almak ta insanoğlu için genişlik vardır”⁷³. İşin bu noktasında “Kitaplarını bütün İslam alemine gönderip bu ümmetin onlara göre amel etmesini isteyeceğim” diyen Harun Reşid’e karşı, İmam Malik’in meşhur cevabını zikretmeden geçemeyeceğim: “Ey müminlerin emiri! Ülemanın ihtilaf etmesi, Allah’tan bu ümmete bir rahmettir. Herkes neyi doğru biliyorsa ona uysun, herkes doğru yoldadır ve Allah’ın rızasını ummaktadır”⁷⁴.

İlmi ve fıkhi ihtilaflar, sanıldığı gibi İslam hukukunu statik değil, tam aksine dinamik bir yapıya kavuşturmuştur. Zira İslam hukukunda değişmez bir nass ile sabit olan ve üzerinde icma bulunan hükümler pek nadirdir, azdır. Öyle ki, iki elin parmaklarıyla sayılabilecek kadar mahduttur. Çünkü Kur’ân’da ve hadislerde bazı temel prensipler köşe taşları olarak tespit edilmiştir. Mesela şura, cihat, adalet, öğretim gibi tabiatı gereği ihtilaf edilmesi beklenen konularda tek bir şekil ve tarz dayatılmamıştır. Bütün bu konular, Kur’ân’da değer ve prensip olarak zikredilmiş olup uygulama şekli ve yöntemi içtihadı bırakılmıştır. Örneğin devlet başkanı seçimi konusunda belirli bir nass olmadığından Hz. Peygamber hiç kimseyi halife tayin etmemiştir⁷⁵. Bu yüzdendir ki İslam hukuk literatürü tetkik edildiğinde görülecektir ki, üzerinde ihtilaf vaki olmamış konu neredeyse yok

⁷² Ebu Zehra, *İmam Şafii*, Çev: Osman Keskioglu, D.I.B.Y, Ankara, 1987, s. 271.

⁷³ Hatip el-Bağdadi, *el-Fakih, ve'l-Mütefakkih*, Tah: İsmail el-Ensari, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. bsk, Beyrut, 1980, II/59; Beyânüni, *İhtilaftan Rahmete*, s.15-16.

⁷⁴ Aclüni, *a.e.*, I/66; İsa Abdülcelil, *Mü Lâ Yecuz*, s.143.

⁷⁵ Gazali, Muhammed, *Kur’ânı Anlamada Yöntem*, Çev: Emrullah İşler, Sor Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 180.

gibidir⁷⁶. Bu noktadan hareketle ki alimler, ilmi, ihtilaf bilgisinden ibaret saymışlardır. Bu cümleden olarak Katade şöyle demiştir: “Kim ihtilaf edilen komuları bilmiyorsa, onun burnu fıkıh kokusunu bile almamıştır” Yahya b. Sellam da “Ülema arasındaki ihtilafı bilmeyen bir kimsenin fetva vermesi uygun değildir” demiştir⁷⁷. Hemen hemen her konuda ihtilaf olduğuna göre, bir konu ile ilgili ilmi ihtilafları bilmeyen birisinin o konu hakkında sağlam tespitler yapması mümkün değildir. Çünkü dini, fitri, coğrafi, içtimai birtakım sebeplerden doğan ihtilaf, aslında kaçınılmaz bir şeydir. Dolayısıyla bu tip ihtilafı reddetmek, insanların farklı fitratını kabul etmemek ve düşüncüyü donuklaştırmak demektir. İslam kültürünün zenginlik ve canlılık kazanmasında, ilmi ihtilafların büyük rolü olmuştur. Şu halde dünya işlerinde, ilimde, sanatta ve fer’i hükümlerdeki ihtilaflar, zamanın şart ve icaplarından doğan tabii şeylerdir. Onun için Hz. Peygamber “Ümmetimin ihtilafı rahmettir” buyurmuştur⁷⁸.

Diğer taraftan “İhtilaf rahmet olduğuna göre, ittifakın azap olması lazım gelir”, tezine, Nevevi şu cevabı verir: “Bir şeyin rahmet olması, zıddının azap olmasını gerektirmez. Bu sözü ancak cahil biri söyleyebilir. Allah Teâlâ, *İstirahat ettiğiniz geceyi yaratması onun rahmetindedir*” (Kasas,73) ayetinde geceyi rahmet olarak isimlendirdi. Bu, gündüzün azap olmasını gerektirir mi?⁷⁹

Bu ilmi görüş ayrılıkları bazıları tarafından Allah’ın dinine sokulan şahsi ve indi görüşler olarak algılanıyor ve ihtilafların da bundan dolayı çoğaldığı öne sürülüyor. Bazı çevreler daha da ileri giderek Kitap ve Sünnete mukabil yeni bir din ortaya çıkarıldığını; Müslümanların da bundan uzak durup, Kitap ve Sünnete sarılmaları gerektiğini söylerler. Halbuki fikhî ihtilaflar incelendiğinde görülecektir

⁷⁶ Aktan, Hamza, *İslam Hukukunun Dinimizde*, Din Öğretimi Dergisi, Sayı 35, s. 19.

⁷⁷ Şâtibi, *el-Muvâfâkât*, IV/161.

⁷⁸ Suyûti, *Câmiü’s-Sağîr*, I/13; Aclûni, *a.e.*, I/64-66; Bu hadisin aslı yoktur, diyenler olduğu gibi halkın dilinde meşhur olmuş bir hadistir, diyenler de vardır. Suyuti ve İbn Hacer ise, bu hadisin bir çokları tarafından tahrir edildiğini belirtirler. (bkz, Aclûni, *a.e.*, I/64-66).

⁷⁹ Aclûni, *a.e.*, I/65.

ki, aynı meselede birkaç görüş ileri sürülebilmektedir. Dinî ölçülerde bakıldığında bu görüşlerden hiç biri kesinlikle reddedilememektedir. Beşeri imkanlarla bunlardan hangisinin daha doğru olduğunu bilemiyoruz ve ispat edemiyoruz. Öyle ise şahsi reyimizle bunlardan birini doğrularak tercih edeceğiz. Ancak tercih ettiğimiz en doğru görüş olduğunu savunarak, diğer görüşlerin batıl olduğunu iddia edemeyiz. Çünkü içtihatla elde edilen bir hükmün değeri hata ihtimali olmakla birlikte galip bir zannın ibarettir. Dolayısıyla hiç kimse içtihadında doğruyu bulduğunu kesinlikle iddia edemez. Ancak hakka isabet ettiğine galip bir zann ile kanaat getirir. Kesin dinî hükümler ve itikadi konularda içtihat cereyan etmediğinden bu konularda hata yapma ihtimali yoktur. Nassın varit olduğu konularda içtihadı cevaz verilmediğinden⁸⁰ hata yapma da söz konusu değildir. Bu sebeple müçtehit bazen doğru olana isabet eder, bazen de yanılabilir. Doğrusu her müçtehit hakka isabet etmekle mükellef değildir⁸¹. İçtihat, zanna götüren bir metot olduğu için içtihadında doğru olanı tespit eden müçtehide iki ecir vardır, içtihadında yanılan ise bir sevap kazanır⁸². Bu hüküm de gösteriyor ki her içtihadın sonucu doğru değildir. Çünkü farklı içtihadı hükümlerden sadece biri doğru olabilir⁸³. Bunun misali Ehl-i Sünnet mezheplerinin durumudur. Alimlerimiz halen mevcut olan dört mezhebin dördünün de doğru olduğunu kabul etmektedirler. Çünkü beşeri imkanlar en doğru olan görüşü bulmaktan acizdir. Şimdi de mezhep mensuplarından biri çıkararak “Hak birdir, dört olamaz, o da benimkidir, geri

⁸⁰ Baktır, Mustafa, *İslam Hukukunda Kâli Kaldeler*, Erzurum, 1993, s. 136 (Yayınlanmamış kitap)

⁸¹ Şakirü'l-Hanbeli, *Usûlü'l-Fıkhi'l-İslami*, Matbaatü'l-Cemaati's-Suriye, s. 389.

⁸² Buharî, *İ'ûsam*, 21; Müslim, *Akdiye*, 15.

⁸³ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 494; Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih*, I/58-59; Cüveynî, Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf, *Kitâbü'l-İctihad min Kitâbi'r-Telhis il İmamî'l-Harameyn*, Tah: Abdülhamid Ebu Zenid, Dârü'l-Kalem, Dimeşk, 1987, s. 26; Şirâzi, Ebu İshak İbrahim b. Ali, *el-Lüme' fi Usûli'l-Fıkıh*, Tah: Yusuf Abdurrahman el-Mera'si, Âlamü'l-Kütüb, 2. bsk, Beyrut, 1986, s. 359; el-Bâci, Süleyman b. Halef, *Ahkâmü'l-Fusûl fi Ahkâmü'l-Usûli*, Tah: A.Muhammed el-Cebbûri, Müssetü'r-Risâle, Beyrut, 1989, II/622-623; Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfa min İlmü'l-Usûli*, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat, 1322/1904, II/363; Râzi, *el-Mahsûl*, VI/35; Âmidî, Seyfuddin Ali b. Ebi Muhammed b. Sâlim, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Tah: Seyyidü'l-Cüme'li, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1984, IV/190; İbn Teymiyye, Takiyyüddin, *Mücmûu Fetâvâ*, Tertip Eden: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, Mektebetü'l-Meârif, Magrib, tsz, XXIX/205-206.

kalanlar batıldır” diyecek olsa hiçbir şer’i delile dayanmaksızın din adına ölçüsüz bir iddiada bulunmuş olur. Şu halde hakkında nass bulunmayan içtihadî meselelerde en doğrunun peşinde koşmak gerekir. Aksi bir davranış, ihtilafı daha da artırır⁸⁴.

İşte bir yandan sadece kendi görüşünü kabul edip ona bağlanan ve diğerlerini reddeden müteassıpların tutumları; diğer yandan da hükümlerle beraber onların delillerini zikretmeyen müteahhirin ülemanın kitapları, bu yanlış düşüncenin doğmasına vesile olmuştur⁸⁵. Müteahhirin ülema pratik ve kolay kullanma olsun diye ahkâmın delillerini zikretmemişlerdir. Deliller ve bakış açıları ifade edilseydi, belki de hiçbir yanlış anlamaya mahal kalmayacaktı. Çünkü bir müctehidin ileri sürdüğü görüşlerin delillerini bilmek, onu daha insaflı ve gerçekçi bir şekilde değerlendirmeyi sağlar..

Diğer yönden müslümanlar arasındaki fihî ihtilafları, ehl-i kitabın ihtilaflarıyla karıştırmamak gerekir. Onlar dinlerinde, papaz ve hahamlarının kendi arzuları doğrultusunda söyledikleri sözlere tabi olmuşlar, neticede dalaletle düşmüşlerdir. Kur’ân bu hususu şöyle açıklar: “*Onlar papazlarını ve ruhbanlarını, Allah’ın dışında rabler olarak ittihaz ettiler*”⁸⁶. Yani onların haramları helal, helalleri haram saymalarını olduğu gibi kabul ettiler.⁸⁷ Yaptıkları her tahribat ve tahrifatı benimsediler.

Peki, “*İhtilaf rahmettir*” diye isteyen herkes ihtilaf yapabilir mi? Örnek insanlar olarak kabul ettiğimiz sahabiye bir göz attığımızda, onların ilmi bakımdan bir olmadıklarını, kendi aralarında seviye farkı bulunduğunu görürüz. Sahabi’nin içinde fetva ehli olanlar pek azdır. Çoğunluk, içtihat yapan sahabînin fetvasına baş

⁸⁴ Canan, İbrahim, *Sulh Çizgisi*, s.126.

⁸⁵ Beyânüni, *İhtilaftan Rahmete*, s. 13.

⁸⁶ Bkz. *Tevbe*, 31.

⁸⁷ İbn Kesir, *Tefsir*, II/348-349.

vararak, hükmü, delili ile beraber öğrenmiş ve öylece amel etmiştir⁸⁸. Sahabî böyle olduğuna göre, avamdan birisine düşen görev, müçtehitlerden birini taklit etmektir⁸⁹. Bunun gerekliliği ve delilleri izah edilmiştir⁹⁰. Çünkü içtihat şartlarını taşımayan birinin içtihat yapmaya kalkışması doğru bir şey değildir.

Şunu da hemen belirtelim ki, "İhtilaf rahmettir" hadisi bazılarının dediği gibi islam birliğini bozmamıştır. Hadis, mesleki farklılığı ve teferruatla ilgili düşünce ayrılığını muhtevindir. Müslümanları bir araya getirmenin yolu bu hadisi ortadan kaldırmak veya onun uydurma olduğunu ileri sürmek değildir⁹¹. Tefrikanın sebeplerini, bahusus cehaleti ortadan kaldırmak lazım gelir.

İNSANLAR NE ZAMAN TEK BİR ÜMMET İDİLER?

Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyurmaktadır: "İnsanlar tek bir ümmet idi; derken Allah müjdecî ve uyarıcılar olmak üzere peygamberler gönderdi ve onlarla birlikte ihtilafa düştükleri hususlarda, insanlar arasında hükümsinler diye kitabı indirdi" (Bakara,213) Bu pasajlar fitri ihtilafa işaret ederken ayetin mütebaki ifadeleri de dini ihtilafa işaret etmektedir⁹².

Başka bir ayette de; "İnsanlar ancak tek bir ümmet idi, derken ihtilafa düştüler" (Yunus, 19) şeklinde bir ifade vardır. Bu ifadeden, insanların bidayette tek bir ümmet olduğunu yani onların hepsi de hak din olan "İslam" üzere olduğunu anlıyoruz⁹³. Zamanla hayatın daha karmaşık bir hale gelmesi, ihtiyaçların çoğalması, problemlerin artması, beşeri ilişkilerdeki ilerleme, başlangıçtaki o fitri durgunluk halini bozmuş, çeşitli fikri dalgalanmalar meydana getirmiş, bu da müslümanların sayısının artmasına paralel olarak farklı düşüncelerin de

⁸⁸ Dehlevî, *el-İnsâf*, s.101.

⁸⁹ Gazzalî, *el-Mustasfâ*, II/385; Şâtibî, *a.e.*, IV/296; Âmidî, *el-İhkâm*, IV/235.

⁹⁰ el-Bûti, Muhammed Said Ramazan, *el-Lâ Mezhebiyye*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1987, s. 70-71.

⁹¹ Yavuz, Yunus Vehbî, *Siyasal ve Sosyal Boyutlarıyla İslam*, İstanbul, 1992, s. 419-420.

⁹² Kılıç, Sadık, *Mitolojî Kitab-ı Mukaddes ve Kar'ânı Kerîm*, Nil Yayınları, İzmir, 1993, s. 211.

⁹³ Râzî, *Mefûh*, XVII/61-62.

çoğalmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla fitri ihtilaf herhangi bir tehdit ve cezayı gerektirmez. Ancak dini ihtilaf cezayı gerektirir. Çünkü Cenabı Hak insanların cüz'i irade ve isteklerine göre onlara muamele eder, yoksa mutlak kudret ve irade sahibi olan Allah her istediğini yapma gücüne sahiptir⁹⁴. Nitekim O şöyle buyurur “Eğer Allah dileseydi, insanları tek bir ümmet yapardı. Ama o dilediğini rahmete kavuşturur” (Şûra 8).

İnsanların tek ümmet olmaları yani bir din üzerinde ittifak etmeleri Hz. Adem zamanında vaki olmuştur. Allah Hz. Adem'i kendi zürriyetine peygamber gönderdi. Hz. Adem ve çocukları aynı dinde ittifak halindeydiler. Kabil kardeşi Habil'i hased⁹⁵ neticesi öldürünceye kadar bu ittifak devam etti. Sonraları ihtilaflar başladı ki bu durum kıyamete kadar devam edecektir. İhtilafların çoğalması, tabiatıyla peygamberlere olan ihtiyacı şiddetlendirdi. Neticede Allah Teala ihtilafları halletmek için peygamberler gönderdi⁹⁶.

Başka bir rivayete göre de, Hz. Nuh'un gemiden indiği zaman insanlar tek bir ümmet idiler. Hz. Nuh'a tabi olduklarından aralarında ihtilaf yoktu. Sonraları insanlar çoğaldıkça haset, kin, buğz ve adavet arttı. Bu hal ittifak ve ittihatı bozdu. Neticede tefrika zuhur etti⁹⁷. Diğer taraftan insanlar “*elest bezm*”inde bir ümmet idiler. Çünkü onlar Allah'ın “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” sualine cevap olarak evet dediler, şeklinde bir rivayetle karşılaşırız⁹⁸. Ayetle ilgili İbn Mesud'un “*Kânennâsü ümmeten vahideten fehtalefü*”, “İnsanlar tek bir ümmet

---

⁹⁴ Kılıç, Sadık, *a.e.*, s.212.

⁹⁵ Hasedin sebepleri konusunda daha geniş bilgi için bkz, Râzi, *Meftâh*, III/239-240.

⁹⁶ Nahl, 39,64,92,93; Şûrâ, 10; Zümer. 3.

⁹⁷ İbn Kesir, *Tefsir*, I/250.

⁹⁸ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, II/335; Suyûti, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi'l-Tefsiri bi'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983, I/582.

idiler, ihtilafa düştüler de Allah peygamberler gönderdi” şeklindeki kıraatı da konunun daha iyi anlaşılmasına yardım eder⁹⁹.

İnsanların bilhassa ehl-i kitabın sayılamayacak kadar fazla ihtilafa düştüklerini görüyoruz. Kur’ân bu ihtilafın nedenlerini ve kaynağını zikretmekle beraber; ibret almamız açısından feci sonuçlarını da bizlere veciz bir şekilde izah etmektedir¹⁰⁰.

Dinî ihtilafa işaret eden ayetin (Bakara,213) ikinci bölümünde ise: “...Ondan ancak onlara apaçık deliller geldikten sonra aralarındaki hasetten dolayı kendilerine kitap verilmiş olanlar ihtilafa düştüler” deniliyor. Eğer bu ihtilaf, hakkında nass bulunmayan bir konuda olsa idi bu meşru bir ihtilaf olabilirdi. Ancak bunlar böyle yapmadılar, kendilerine apaçık deliller geldikten sonra hakkında nass bulunan konularda ihtilaf ettiler, halbuki bu gibi hususlarda ihtilaf meşru ve caiz değildir¹⁰¹. Açıkça görüldüğü ki kendilerine ilim verilenler kitap hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. İlim ehlinde gözlenen bu ihtilaf ve münazaranın sebebi olarak ta, karşımıza onların aralarındaki “kıskançlık ve haset faktörü” çıkmaktadır¹⁰². İşte bu faktör, onları bu tehlikeli yola sevk ederek sonuçta birbirine düşman etmiş, sonunda maddi ve manevi zarar görmelerine sebep olmuştur. Birleřtirici olmaları gereken ilim sahipleri bu şekilde tefrikaya sebep olmuşlardır.

İNSANLAR, İHTİLAF İÇİN Mİ YARATILMIŞLARDIR?

Acaba insanoğlu her konuda ihtilaf etmek mecburiyetinde midir? Bu hususta Cenabı Hak şöyle buyurur: “Eğer rabbın dileseydi bütün insanları muhakkak tek bir ümmet yapardı. Onlar ihtilafedici bir halde (işte böylece) devam

⁹⁹ Neseffî, Ebu’l-Berekât, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakaikü’t-Te’vîl*, Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, Mısır, 1344/1925, I/83; Ayrıca bkz, Zemahşeri, *et-Keşşâf*, I/355.

¹⁰⁰ Âl-İ İmran, 19,55; Mâide, 48; Yunus, 93; Nahl, 64,92; Zümer, 3,46; Zuhruf, 63; Nebe, 1-3.

¹⁰¹ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, His Matbaacılık, İstanbul, 1970, II/742.

¹⁰² Kılıç, Sadık, *a.e.*, s. 215 vd.

edip gideceklerdir” (Hud, 118). Kavminin iman etmesi için çırpınan, davete icabet etmemelerinden aşırı üzülen ey resul! Allah isteseydi, ihtiyarlarına bırakmadan onları bir dine mecbur ederdi. Bu sebeple de onlar, sosyal hayatlarında karınca ve arı gibi ahenkli; ruhi hayatlarında ise melekler gibi itaatkar olup yasaklanmış şeylere hiç meyiletmezlerdi¹⁰³. Dolayısıyla da daha önce olduğu¹⁰⁴ ve de ahir zamanda Hz. İsa'nın zamanında olacağı gibi hiçbir ihtilaf vuku bulmazdı. İnsanların tek bir ümmet olmayacaklarını bildiği için Allah, bunu murat etmemiştir. Eğer Allah onları tek bir ümmet yapsaydı, bu cebir ve zorlama olurdu¹⁰⁵. Bu ayet, emrin başka, iradenin de başka olduğunu gösteriyor. Emir, iradenin gayrı olup ve onun olmasını zorla gerektiren bir şey değildir. Çünkü Allah, insanların tümüne iman etmelerini ve tek bir ümmet olmalarını emretti. Ancak cümlesinin mümin ve bir ümmet olmalarını murat etmedi. Şu halde her emir bulunan yerde irade bulunmaz. Çünkü ihtiyari fiillerde Allah'ın iradesi, kulun iradesine ve kisbine tabi olduğundan Allah bir kafire iman etmeyi emreder, fakat kafir iradesini imana sarfetmediğinden Allah Teala dahi irade buyurmaz. Dolayısıyla bu durumu ifade etmek için “emir var irade yoktur” denilir¹⁰⁶. Bunun delili, Allah'ın meydana gelmesini istemediği halde Hz. İbrahim'e oğlunu boğazlamayı emretmiş olmasıdır¹⁰⁷.

Âyette geçen odak ifade “ümmet” sözcüğüdür¹⁰⁸. Katade'ye göre bundan maksat “Allah dileseydi onları bir cemaat halinde aynı dine”¹⁰⁹ Said b. Cübeyre

¹⁰³ Mustafa Meraği, *Tefsir*, XII/98-99.

¹⁰⁴ Bkz, Bakara, 213.

¹⁰⁵ Bursevi, İsmail Hakkı, *Tefsirü Rûhi'l-Beyân*, Dersaadet, 1330/1911, IV/201-202.

¹⁰⁶ Kadı Beydâvi, Nasirüddin, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, Müessesetü Şa'ban Beyrut, tsz, III/125; Ayrıca bkz, el-Basri, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali, *Kitâbü'l-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh*, Tah: Muhammed Hamidullah, Dimeşk, 1964, I/50; Gazzali, *el-Mustasfa*, I/416.

¹⁰⁷ Râzi, *Mefâüh*, XVI/155-156.

¹⁰⁸ “Ümmet”, cemaat, zaman, imam, ölemadan bir grup, aynı dine mensup insanlar gibi bir takım manalara gelir. Bkz, İbn Käteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, Tah: Seyyid Ahmed Şakir, Dâri't-Tüuras, 2. bsk. Kahire, 1973, s. 445.

¹⁰⁹ Taberi, *Câmü'l-Beyân*, XII/141.

göre de “*Sadece islam dinine*” tabi kıldardı¹¹⁰. Ama Allah insanları iman ve itaat hususunda müttelik bir ümmet yapmamış ve bunu dilememiştir¹¹¹. Çünkü bu, teklife münafi, imtihan sırrına aykırıdır. Ancak insanlara ihtiyar ve irade vermiştir ki teklifin esası da budur. Bu sebeple bazıları hakkı, bazıları batılı tercih ederek mükafat ve mücazattı hakk ederler¹¹². Denildi ki bu ayetin manası, “Rabbin dileyseydi onları cennette derece bakımından bir ümmet yapardı” demektir¹¹³.

Âyetin devamında “Rabbinin rahmetine mazhar ettiği kimseler müstesna, onlar ihtilaf edici bir halde devam edip gideceklerdir” deniliyor. Öyleyse insanlar hangi konuda ihtilaf edip duracaklar? Ne kadar ilginçtir ki, bu hususta da ihtilaf edilmiştir. Mücahid ve Katadeye göre insanlar, muhtelif dinlerde ihtilaf edeceklerdir¹¹⁴. Ata’dan rivayet edildiğine göre, ihtilaf edenler, Yahudi Hıristiyan ve Mecusilerdir. Allah’ın rahmet ettiklerine gelince, onlar da haniflerdir. Hasan Basriye atfedilen bir görüşe göre de, muhtelif dinlerde ihtilaf edenler rahmetten uzak olanlardır ki, Allah onları cehennem için yaratmıştır. Buna mukabil Allah’ın rahmet ettiği kimseler ise, dinde ihtilaf etmezler. Allah bu insanları da cennet için yaratmıştır¹¹⁵. Başka bir yoruma göre ise, “insanlar fitri istidatları sebebiyle dini ve dünyevi işlerinde ihtilaf edeceklerdir” veya “onlar rızıklarını geniş ve dar olması hasebiyle ihtilaf ederler”¹¹⁶. İbn Abbas’a göre de “Allah’ın merhamet ettiği taat ehli kimseler hariç, diğerleri hak ve batıl hususunda ihtilaf ederler”¹¹⁷. Raziye göre, bu ayetten maksat, insanların dinde, ahlakta, fiiliyatta ki ihtilaf ve ittifaklarıdır.

¹¹⁰ Kurtubi, *el-Câmi*, IX/76.

¹¹¹ Neseî, *Medârik*, II/160.

¹¹² Zemahşeri, *Keşâf*, II/298-299.

¹¹³ Taberî, Ebu Ali el-Fadl b. Hasan, *Mecmeü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1986, V/311.

¹¹⁴ Kurtubi, *el-Câmi*, IX/76.

¹¹⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XII/141.

¹¹⁶ Musafa Meraği, *a.e.*, XII/98-99.

¹¹⁷ Mâverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüketü ve'l-Uyûn Tefsirü'l-Mâverdi*, Tah: Seyyid b. Abdülmaksut b. Abdurrahim, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, II/511.

Ona göre insanlar iki firkadır: Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar gibi din ve şeriat erbabı olanlar ile felsefe erbabı olanlar¹¹⁸.

Değişik bir perspektiften bakan Bursevi, bu ayetle ilgili şu açıklamayı yapar: “İnsanların bir kısmı dünya ve metanı arzularken, bir kısmı da cenneti ister. Allah’ın, cismani ve ruhani tabiatlarının zulmetinden rahmetiyle kendi nuruna kavuşturduğu kimseler ise, sadece onun cemal ve celalini isterler¹¹⁹. Taberi de ayetle ilgili rivayetleri sıraladıktan sonra şu değerlendirmeyi yapar: “Bu hususta en uygun söz, ihtilafın dinlerde cereyan ettiğini belirten sözdür. Çünkü ayetin hemen peşine “Bununla beraber rabbın şu sözü de tastamam yerine gelmiştir. Andolsun ki ben cehennemî bütün insan ve cinden (müstahak olanlar ile) dolduracağım” bu ilahi tehdit ihtilafın dinlerde olduğunu gösteriyor¹²⁰.

Buradaki ihtilafı, insanların renkleri, dilleri, geçimleri ve işleri bakımından olan farklılıklar manasına hamledemez miyiz? sualine, Razi şu cevabı verir: “âyette bahsedilen ihtilaf, insanları tek bir ümmet olmaktan alıkoyan ihtilafdır. Dolayısıyla bu ayeti bu hususa hamletmek gerekir. Yine Allah’ın bu cümleden sonraki “*Rabbinin rahmetine mazhar ettiği kimseler müstesna*” sözü de bunun delilidir”¹²¹. Âyetin devamında Cenabı Hak “*Onları bunun için yarattı*” buyurmuştur. Buna göre ayetteki “*zalıke*” lafzı neye işaret ediyor. Bu konuda üç görüş vardır:

1. Allah insanları bunun için yani rahmet için yaratmıştır. Bu görüş İbn Abbas, Mücahid, Katade ve Dehhak’tan rivayet edilmiştir. Tabersî de bu görüşü tercih eder¹²². Mütezilenin çoğunluğu da bu manayı benimsemiştir. Nitekim Kadı Abdülcebbar şöyle der: “Allah merhamet etmek için onları yarattı. Delil ile de sabit

¹¹⁸ Râzi, *Mefûâtih*, XVIII/76-77.

¹¹⁹ Bursevi, *Râhu'l-Beyân*, IV/203.

¹²⁰ Taberi, *a.e.*, XII/141-142.

¹²¹ Râzi, *Mefûâtih*, XVIII/77.

¹²² Tabersî, *Mecmeû'l-Beyân*, V/311.

olmuştur ki, Allah Teâlâ, batıl ihtilafı murad etmez. Aksine onu en çirkin şey saymış ve şiddetle yasaklamıştır¹²³. Bu sebeple “zâlike” zamiri kendisine en yakın olan rahmete racidir. Daha uzakta olan ihtilafa değil. Ayrıca “Allah insanları hem ihtilaf için yaratsın, hem de bu sebeple onlara azap etsin, bu caiz değildir. Üstelik bu, “Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet için yarattım” (Zariyat, 56) ayetine de uygundur. Eğer, Niçin Allah müennes zamiri ile “vetilke halekahüm” şeklinde ifade etmedi, denilirse, cevabımız şudur: rahmet kelimesi hakiki müennes değildir. Binaenaleyh müzekker “zâlike” zamiri, Allah’ın fazlına ve keremine hamledilmiştir. Bu tıpkı “Hâzâ rahmetün min rabbi, / bu rabbimden gelen rahmettir” (Kehf, 98) ve “inne rahmetallahi karib, / şüphesiz ki Allah’ın rahmeti müminlere yakındır” (A’raf, 56) ayetlerinde olduğu gibidir¹²⁴.

2. Diğer bir görüşe göre de, Allah onları ihtilaf için yaratmıştır. Çünkü buradaki “lam” akibet manasındır. O zaman mana şöyle olur: “Allah onları yarattı ve bildi ki insanlar kendi iradeleriyle neticede ihtilafa dönecekler. Bu görüş “Andolsun ki biz ins ve cinden bir çoğunu cehennem için yaratmışızdır” (A’raf, 179) ayetine de muvafık bir mana taşır. Dolayısıyla burada ki “lam” garaz manasına değildir. Çünkü ihtilaf maksadı ile yaratılan insanlardan iman ve amel istemek caiz olmaz¹²⁵.

3. Tercih edilen ve yukarıda zikredilen her iki görüşü de ihtiva eden bu görüşe göre, “Allah insanları iki fırka olarak yarattı. Birincisi merhamet ettiği fırka ki ihtilaf etmez, acımadığı ikinci fırka ise ihtilaf eder¹²⁶. Allah, rahmet ehli olan insanları da rahmet için; ihtilafa ehil olan insanları da ihtilaf için yaratmıştır. Allah cenneti yaratıp oraya uygun insanlar yarattığı gibi; cehennemi yaratmış ve oraya da

¹²³ Kadı Abdulcebbar Ahmed b. el-Halil el-Hemedâni, *Tenzihü'l-Kur'an üni'l-Metâin*, Dârü'n-Nehdeti'l-Hadise, Beyrut, tsz, s.185.

¹²⁴ Râzi, *Mefâih*, XVIII/79; Suyuti, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, IV/492.

¹²⁵ Tabersi, *Mecmeü'l-Beyân*, V/312.

¹²⁶ Bkz, Hüd, 105; Şûrâ, 7; Ayrıca bkz, İbn Kesir, *Tefsir*, III/465.

uygun kimseler yaratmıştır. Bu görüşü benimseyen Razi daha sonra ayetle ilgili şu görüşlere yer verir:

a- İlim ve cehalet insanlarda ancak Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir.

b- Allah insanların bir kısmının ihtilaf edeceklerini, diğerlerinin de rahmet ehli olacaklarını bilince, bunun aksinin olması imkansızdır. Çünkü Allah'ın ilmi cehalete dönüşmez.

c- Allah bu ifadenin peşinden "*Bununla beraber rabbinin şu sözü de tastamam yerine gelmiştir*", "*Celalim hakkı için cehennemi bütün insan ve cinlerden dolduracağım*" buyurmuştur ki bu, Allah'ın bazı insanları hidayet ve cennet için, bazı kimseleri de delalet ve cehennem için yarattığını açıkça gösterir. Bu da üçüncü görüşü kuvvetlendirir¹²⁷.

Denildi ki ayetteki "*zâlike*" lafzı ile hem ihtilafa hem de rahmete işaret edilmiştir. Çünkü Kur'ân'da bazı yerlerde "*zâlike*" zamiri ile birbirine zıt iki şeye işaret edilmiştir. Mesela "*O ne yaşlı ne de körpe, ikisi arası bir inek*" (Bakara,68) ayetinde Allah Teala "*Beyne zeynike*" veya "*Beyne teynike*" demedi. Keza başka bir ayette de aynı durum söz konusudur. "*Ve onlar ki harcadıklarında ne israf ne cimrilik ederler, ikisi arasında orta bir yol tutarlar*"¹²⁸(Furkan,67).

Görüşlerin en doğrusu budur. Çünkü bütün tarafları içine alarak umumi bir neticeye varıyor. Aynı zamanda hükünün dışında kimse de kalmıyor. Ülemanın çoğunluğu bu görüştedir.

Müfessirimiz merhum Hamdi Yazır da, bu görüşleri farklı bir yorumla birleştirerek şöyle özetler: "Demek ki hepsinin bir ümmet olmasını dilememiş, tüm insanlara tevhid ve istikameti emretmekle beraber ihtilafa imkan bırakmış ta

¹²⁷ Râzi, *Mefûh*, XVIII/79.

¹²⁸ Diğer örnekler için bkz, Yunus, 58; İsrâ, 110. Bu konuda ayrıca bkz, Şevkânî, *Fethü'l-Kadir Beyne Fenneyl'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min İlmî't-Tefsir*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz, II/534-535.

muhtelif zevkler ve iradelerle Hakka muhalefet edip dururlar. Ancak rabblerinin rahmetine mazhar olanlar ihtilaf etmez, Hakka muhalefet eylemez, istikametten ayrılmaz bir ümmet olurlar ki, Allah onları bunun için yarattı ve yahut müstesnalardan gayrısını ihtilaf için yarattı. Ya da tüm insanları imtihan için yarattı¹²⁹.

Böylece birtakım sebepler yüzünden ihtilaf eden insanların neden ihtilaf ettiklerini bilmeleri, onlara, farklı dini görüşler karşısında müsamahakar bir tavır kazandırabilir. Çağdaş yazarlardan Abdulfettah Tabbare bu hususta şöyle bir değerlendirme yapar: İnsanların itikat ve düşüncelerinde ihtilaf etmeleri, Allah'ın onları yaratma kanunlarındanır. Nitekim Allah, Resulüne hitaben şöyle buyurur: *"Ya Muhammed sen ne kadar hırs göstersen de yine insanların çoğu iman ediciler değildirler"* (Yusuf, 103). Bu ifadeden Müslümanlar dinde kendilerine muhalif olan kimselere zulüm ve işkence etmemeleri gerektiğini anladılar. Çünkü insanları bu ihtilafa göre yaratan Allah'ın iradesi, bu şekilde tecelli etmiştir¹³⁰.

DEĞERLENDİRME

İnsanların fizyolojik yapıları, zekâları, tavırları, mizaçları, duyguları, istidatları, değer yargıları ve diğer kişilik vasıfları yönünden birbirlerinden farklı olmalarına "ferdî farklılıklar" denilir. Bunları doğuran sebeplerin başında ise, soyaçekim, insanların yetişme tarzları, geçmiş yaşantıları, görgü ve tecrübeleri, bilgileri, hayatını büyük ölçüde yönlendiren alışkanlıkları, yakın çevrelerinden kazandıkları değer yargıları gelmektedir.

Bazı ayet ve hadislerde ifadesini bulan insanların muhtelif yönlerden farklı yaratılmaları, Allah'ın feyzini kabul etmede ve birtakım şeyleri idrak etmede de musavi olmadıklarının açık bir delilidir.

¹²⁹ Yazır, Elmalılı Hamdi, *a.e.*, IV/2837.

¹³⁰ Tabbare, Afif Abdulfettah, *Râhu'd-Dînü'l-İslâmi*, Dârü'l-İlm, 9. bsk, Beyrut, 1972, s. 272.

Her insan birtakım hasletler ve melekeler ile yaratılır ki onların değişmesi veya tamamen izale edilmesi mümkün değildir. İnsan yaşantısına o melekelerle devam eder. Nitekim bir ayette, “*De ki, her biri aslı tabiatına göre hareket eder*” (İsrâ, 84) buyurularak, insanların fiillerinin, değer yargıları ve düşüncelerinin farklılık göstermesinin asıl nedeninin, cevherlerinin ve mahiyetlerinin değişik yaratılmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.

Başka bir ayette de (İsrâ,82), Kur'an'ın bazı insanlara nisbetle şifa ve rahmet; diğer bazı kimselere nisbetle de hüsrânı, horluğu ve hakirliği ifade etmesi, insanın tabiatındaki ilahi marifeti almaya müsait ruhanî istidatlar ile onu yasaklanmış şeylere meylettiren nefsanî istidatlara bir işaret olsa gerek.

İnsanların, dil, renk, inanç, yaratılış, ırk, soy gibi farklı mizaçlarının yanında; zekâ, rızık, servet, mevki ve sıhhat gibi başlıca mümeyyiz vasıflarının bulunması, onların dünya hayatında terakki etmeleri ve hayır işlerinde birbirleriyle yarışmaları amacına matuftur. Dünya hayatının verimli bir şekilde sürdürülebilmesi, kültür zenginliklerinin ve medeniyetlerin oluşabilmesi, ilerleme ve gelişmenin sağlanabilmesi için söz konusu ettiğimiz maddî ve manevî bu farklılıklar lüzumlu ve zaruridir. Ferdî farklılıkların asıl ve birinci kaynağı ise, insanın yaratılış ve fitratında mevcuttur. Fitratla ilgili bu vasıfların tamamen ortadan kaldırılması, yaratılışın dışına çıkmak anlamına geleceği için asla mümkün olmayacaktır, Nitekim, “*Eğer Rabbin dileseydi bütün insanları muhakkak tek bir ümmet yapardı. Onlar ihtilaf edici bir halde (işte böylece) devam edip gideceklerdir*” (Hûd,118) ayeti de bu durumun habercisidir. Buna göre, Allah, tüm insanların bir ümmet olmasını dilememiş, tüm insanlara tevhid ve istikameti emretmekle beraber, ihtilafa imkan bırakmış ta muhtelif zevkler ve irâdelerle hakka muhalefet edip dururlar. Burada söz konusu edilen, cehalet, haset, kin, buğz ve dünya metama aşırı düşkünlük gibi kötü duygulardan kaynaklanan, dostluğu ve kardeşliği kaldırarak düşmanlığa, tefrikaya sebep olan dinî ihtilaflar değildir.

Diğer taraftan, Allah Teâla'nın mükelleflere kolaylık olsun diye, dinî hükümlerin delillerinin çoğunu zannî kılmayı murat etmesi, her konuda kesin deliller ikame etmemesi de, ilmî ve fikhî sahada muhtelif görüş ve düşüncelere ortam hazırlamıştır. Bu hikmete mebnî olarak Kur'ân ve hadis metinlerinin birçoğunun birden fazla manaya gelmesi, bazı hadislerin sabit olup olmaması, ayrıca lafızların hakiki ve mecazi anlamda kullanılması, nass olmayan yerde içtihad yapılmasının emredilmesi gibi birtakım sebepler de ilmî ve fikhî ihtilafların doğmasına vesile olmuştur. Mesela, şura, cihat, adalet, yönetim ve öğretim gibi tabiatı gereği ihtilaf edilmesi kaçınılmaz olan konularda tek bir şekil ve tarz dayatılmamıştır. Bu gibi konular Kur'ân da değer ve prensip olarak zikredilmiş olup uygulama şekli ve yöntemi içtihadı bırakılmıştır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi dinî, fitrî, coğrafi ve içtimaî birtakım nedenlerden doğan ihtilaf kaçınılmaz bir şeydir. Dolayısıyla bu tür ihtilafı reddetmek bir bakıma insanların fitratını kabul etmemek ve aynı zamanda düşünceyi donuklaştırmak demektir. İslam kültürünün zenginlik ve canlılık kazanmasında ilmî ve fikhî ihtilafların büyük rolü olmuştur. Şu halde dünya işlerinde, ilimde, sanat ve fer'î hükümlerdeki ihtilaflar, haklı sebepleriyle beraber zamanın şart ve icaplarından da kaynaklanan tabii şeylerdir. Onun için Hz. Peygamber, "Ümmetimin ihtilafı rahmettir" buyurmuştur.

Tarihin başlangıcından bu yana psikolojik, toplumsal, tarihî, ideolojik, iktisadî, siyasî, dinî ve hizipçilik gibi nedenlerle, düşünce ve inanç, yaşayış ve davranış farklılıkları hep olagelmıştır. Aynı dine ya da felsefeye bağlanan insanlar arasında bile anlayış ve yorumlama farkları hiç eksik olmamıştır. Şekildeki veya görünürdeki birlik ve benzerlikler bile, muhtevadaki bazı farklılıkları önleyememiştir. Bu durum, insanın varlık yapısının Allah'ın insanlar için belirlediği ve evrensel bir özellik arzeden fitrat kanununun tabii bir sonucudur. Şimdiye kadar tüm insanların, üzerinde ittifak edip anlaştıkları ne bir inanç sistemi,

ne bir mezhep, ne bir felsefe doktrini ve ne de bir ilmî anlayış vardır. Dinî mezhepler, felsefî ekoller, doktrinler, ilim ve sanat alanındaki farklı görüş, uslub ve muhtelif yorumlamalar, insan tabiatının bir diğerinden farklı eğilimlerinin birer ifadesidirler. Değişik kültür ortamında yetişen insanların farklı din ve dünya görüşüne sahip olmaları da aynı gerçeğin bir gereğidir. Öyleyse, herkesin tuttuğu yolda, mensup olduğu grup ya da cemaat içerisinde en güzel, en doğru ve en iyi işleri, hizmetleri yapması, kendi toplumuna ve bütün insanlığa hayırlı neticeler getirebilecek faaliyetlere katılması, Allah'ın iradesine uygun olan tek hayat tarzıdır. Toplumdaki gruplaşmaları, farklı grup davranışlarını, bu davranışlara temel teşkil eden değişik inanç, anlayış ve tutumları, tamamen ortadan kaldırmak imkan dahilinde olmadığına göre, şu ilahi buyruğa kesin olarak bağlanmak, her mü'minin görevi ve hatta gayesi olmalıdır: *"Herkesin yöneldiği bir yönü vardır. O halde hayır işlerinde yarışın; nerede olsanız Allah sizi biraraya getirir"* (Bakara,148)

Kezâ, herkesin aynı düşünce ve inanç sisteminde, ya da aynı sisteme bağlanmakla birlikte aynı usûl, yol ve yöntem, anlayış ve uygulama hususunda birleşmesi mümkün olamayacağına göre, üzerinde ittifak edebileceğimiz en önemli şey, birbirimizin görüş ve düşüncelerine karşı hoşgörü anlayışı içerisinde saygı göstermek olmalıdır.